

**ДОКУМЕНТИ ОСОБОВОГО ПОХОДЖЕННЯ
ЯК ІСТОРИКО-ПЕДАГОГІЧНЕ ДЖЕРЕЛО ДОСЛІДЖЕННЯ
ВІТЧИЗНЯНОГО ВИХОВНОГО ІДЕАЛУ
XIX – ПОЧАТКУ XX ст.**

Обґрунтовано доцільність використання документів особового походження як історико-педагогічного джерела дослідження вітчизняного виховного ідеалу XIX – початку XX ст. Показано зв'язок трансформації змісту виховних ідеалів, відрефлектованих у его-документах, з важливими суспільно-політичними подіями зазначеного періоду. З'ясовано, що в кінці XIX – першій половині XIX ст. провідним джерелом дослідження трансформації виховного ідеалу були листи педагогічного змісту; у другій половині XIX ст. – окрім педагогічного епістолярію активно рефлектували означену проблему мемуари українсько-польського пограниччя; на початку XX ст. відбулося значне підсилення уваги вітчизняних мемуаристів до націєтворчих концептів українського виховного ідеалу. Виявлено домінування мемуарних джерел на території польсько-українського пограниччя, їх насиченість педагогічною проблематикою, підвищеною увагою до аналізу трансформацій у змісті, спрямованості й дієвості виховних ідеалів українських поляків, охарактеризовано основні етапи й тенденції трансформації польських виховних ідеалів. Установлено, що мемуари початку XX ст. здебільшого рефлектували революційні та воєнні події, утиски й переслідування українців, відображали більш радикальні погляди щодо шляхів відродження й захисту національних ідеалів. Показано, що в цей час активно формувалися нові концепти виховного ідеалу (національний характер, національна свідомість/самосвідомість, національна гідність, національна ідентифікація, національна ідея тощо).

***Ключові слова:** виховний ідеал, документи особового призначення, мемуари, історико-педагогічне джерело.*

Постановка проблеми. Аксіологічні проблеми сучасного суспільства актуалізували історико-педагогічні дослідження в царині дослідження вітчизняних виховних ідеалів минулого та пошуки ефективних шляхів їх формування в сучасній педагогічній науці і практиці. У зв'язку з цим зріс інтерес науковців до комплексу джерел особового походження, зміст яких у XIX – на початку XX ст. здебільшого не зазнавав традиційної для того часу цензури, містить унікальну інформацію, не спотворену зовнішніми ідеологічними настановами, і тому може сприяти підвищенню об'єктивності висновків, зроблених на основі аналізу значного масиву мемуарних творів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Різні аспекти вітчизняної мемуаристичної літератури, як важливого джерела наукових досліджень, були предметом вивчення не лише педагогіки (Л. Вовк, О. Губко, В. Дьоміна, Е. Дніпров, Д. Мартиненко, Є. Пасічник, Л. Петренко, О. Сухомлинська), але й інших наукових галузей: філософії (Л. Гусякова, І. Калинович, П. Клакін, М. Каган), історії (В. Сметанін, І. Старовойтенко, Ю. Шаповал), лінгвістики, психолінгвістики та психології (М. Білоус, С. Богдан, Е. Ветрова, О. Герашенко, Т. Дрідзе, Н. Журавльова, Т. Зоріна, Г. Костюк, Л. Кулішенко, К. Ленець, О. Леонтєв, Ю. Лотман, В. Передрієнко, М. Пилинський, В. Пустовіт, І. Фокіна), літературознавства (П. Волинський, В. Гладкий, Р. Гром'як, А. Гуляк, О. Дей, І. Дорошенко, В. Дудко, В. Єршов, С. Єфремов, С. Кальченко, Ю. Ковалів, В. Кузьменко, І. Паперно, Р. Радишевський), культурології, народознавства, мистецтвознавства (М. Дмитренко, А. Крат, М. Коцюбинська, Н. Кузякіна, П. Ротач) та ін.

Мета дослідження полягає в необхідності обґрунтування мемуаристичної літератури як джерела історико-педагогічної науки, доведення соціально-історичної зумовленості трансформації виховного ідеалу у вітчизняних его-документах, виявленні особливостей висвітлення проблеми виховного ідеалу на різних етапах розвитку підросійської України XIX – початку XX ст.

Виклад основного матеріалу. Аналізуючи трансформації виховного ідеалу в его-документах України XIX – початку XX ст. на загально-філософському рівні, маємо виходити з доцільності застосування герменевтичного, культурологічного та цивілізаційного підходів. Его-документи є особливою джерельною базою, яка відображає проблеми світосприйняття авторів (суб'єктів-інтерпретаторів), кожен із яких об'єктивно існуючий виховний ідеал рефлектував через призму власного суб'єктивного бачення, особистих актуальних інтересів, створюючи таким чином новий контекст, вивчення якого й адекватне сприйняття є завданням герменевтики. Представлені в документах особового походження погляди на виховні ідеали, несуть на собі печать етнонаціональних і культурних особливостей світосприйняття автора, а тому й потребують з'ясування співвимірності різних фрагментів соціокультурного досвіду автора, реципієнта й аналізованих у документі суб'єктів історії, що має безпосереднє відношення до науки культурологічної. Крім того, потрібно враховувати також притаманний его-документам антропоцентризм, який вимагає

застосування властивого цивілізаційному підходу людського виміру. На конкретно-методологічному рівні важливим є врахування особливостей нарративного підходу як форми вивчення суб'єктивного уявлення авторів его-документів про певний виховний ідеал в об'єктивному процесі розвитку цього історико-педагогічного феномену: структурування еволюції досліджуваного явища (наприклад, зародження педагогічного епістолярію, виділення його основних змістових концептів, визначення періодів важливих трансформаційних змін); виявлення чинників вибірковості подій і фактів, описаних у щоденниках, мемуарах, спогадах; здійснення ретроспективного аналізу сучасних студій виховного ідеалу, перспективна оцінка авторських позицій, тощо. Доцільним визнано також застосування хронологічно-тематичного підходу, що дав змогу не лише визначити найважливіші концепти описаних у мемуарах виховних ідеалів, але й простежити еволюцію поглядів автора, його світосприйняття, ставлення до об'єктивної дійсності.

Найдавнішими джерелами особового (особистого) походження, у яких міститься інформація щодо уявлень конкретних людей про виховний ідеал певного часу і простору, вважаються мемуари (автобіографії, діаріуші, житійна, прочанська і сповідальна література, літописи, літературні портрети, некрологи, нотатки про події минулого, подорожні записки, проповіді, спогади, щоденники тощо) [10, с. 7]. Ці его-документи становлять основу мемуаристики України, найстарішими зразками якої є вже охарактеризовані нами спогади Нестора Літописця, автобіографія князя Володимира Мономаха, подорожні записки ігумена Данила та ін.

Найбільш характерними ознаками мемуаристичних творів є їх егоцентричність, суб'єктивність відтворення історичних реалій, вибірковість залучення документів, неповнота інформації й однобічність її подання, поєднання історичної достовірності з художнім домислом тощо. При цьому вважається, що мемуаристичні твори мають високий ступінь достовірності [6, с. 26]. Це пояснюється тим, що, з одного боку, автор є учасником чи очевидцем відтворених реальних подій, життєвого шляху конкретно-історичних постатей, а з іншого, – листи, щоденники, записні книжки не зазнавали цензури [10, с. 1–2; 2, с. 467–487; 8, с. 67]. І. Калинович зазначав, що "мемуари, це живі пам'ятники життя наших предків, фотографічні знімки людей даної епохи, їхнього побуту, світогляду, звичаїв та обичаїв" [4, с. 4].

З історико-педагогічної точки зору, мемуари є цінними ще й тому, що розкривають зв'язки духовного досвіду автора з внутрішнім світом його героїв, соціально-психологічною природою їх учинків, мотивацією дій і рішень [7, с. 448]. Це дозволяє не лише проаналізувати зміст описаних ідеалів, але й простежити за умовами їх формування. Відрефлектовані в мемуарах ідеальні образи не лише відображають цінності й пріоритети певної епохи, але й розкривають аксіологічні домінанти авторського світобачення, що не завжди співпадають із офіційними. Нарешті, мемуарна література дозволяє простежити за еволюціонуванням самосвідомості автора та ідеалів його епохи. Н. Любовець зазначає, що автор мемуарів, це здебільшого "впевнена в собі, авторитетна, самодостатня особистість, здатна до переосмислення своїх дій і вчинків, історичних подій" [8, с. 53]. З огляду на це, суб'єктивність мемуарів робить їх незамінним джерелом історико-педагогічних досліджень [1; 8, с. 98].

Найпоширенішою формою мемуарів є листи [6, с. 26]. В історії людства листування завжди розглядалося як безцінне джерело інформації про трансформацію людських думок, переконань, почуттів, інтересів та ідеалів. Варто зазначити, що, попри великий класифікаційний діапазон епістоляріїв, будь-які листи прямо чи опосередковано здійснюють певний педагогічний вплив на своїх адресатів. Проте сучасні дослідники окремо виділяють листи педагогічного змісту як особливу форму епістолярного жанру, що несе в собі високий виховний потенціал, впливаючи на розвиток особистості [3, с. 276], та важливе джерело історії педагогіки [9, с. 82]. З історико-педагогічної точки зору, епістолярну літературу можна розглядати як найвагомніше першоджерело уявлень митця про виховний ідеал, особисті виховні орієнтири та життєві цінності. Листування освітньо-наукових, громадсько-політичних і культурних діячів XIX – початку XX ст. є важливим джерелом дослідження причини і наслідків трансформації системи виховних ідеалів України у зазначений період. Епістолярна спадщина є також "хронікою доби, філософським осмисленням епохи кризь призму світогляду митця" [5, с. 214], що дозволяє виокремити в художньому світі автора його суб'єктивне бачення ідеального образу оточуючого світу, виявити ставлення до офіційно заявлених виховних ідеалів, простежити за змінами в їх змісті й дієвості, відрефлектованими автором у рисах і вчинках згадуваних ним людей.

Початок XIX ст. був ознаменований важливими геополітичними, ідеологічними, соціально-економічними перетвореннями в житті українського народу, що позначилися на змісті его-джерел, які, попри свою індивідуальну суб'єктивність, у сукупності сприяють формуванню об'єктивного бачення трансформації виховного ідеалу України у досліджуваний період. У листах, спогадах, щоденниках письменників, громадських та освітніх діячів цього періоду чітко виокремлюються основні змістові концепти – християнські й громадянські ідеали особистості, роду, родини, батьківщини, а також шляхи та перспективи їх формування. Трансформація змісту й спрямованості виховних ідеалів у цей період найяскравіше відрефлектована мемуаристичною літературою українсько-польського пограниччя.

Суспільним тлом відображених мемуарами першої третини XIX ст. виховних ідеалів виступали європейські ідеї "суспільного договору", "вічного миру", "панславізму", зближення культур братніх народів тощо. Однак гіркий досвід втрати українськими поляками звичних ідеалів після повстань 1831 та 1863 рр. стимулював їх до пошуків нових орієнтирів. Саме мемуарна література продемонструвала шляхи пошуку таких концепцій життя, які б могли зберегти виховний ідеал народу, розділеного кордонами різних держав. Мемуаристичні твори, присвячені польським повстанням продемонстрували регенеративну здатність національних виховних ідеалів, показали, що ці повстання не стали ознакою кризи цінностей у системі національних виховних ідеалів. Практично вся тогочасна мемуаристика українсько-польського пограниччя

свідчить про відсутність конфлікту ідеалів на національному, релігійному чи ментальному ґрунті. Повстання лише засвідчили пробудження національної свідомості волинських поляків, які скерували дієвість свого виховного ідеалу проти царської влади і створеної нею системи, а не проти інших етнічних груп свого краю. У той час домінуючими в системі аксіологічних концептів виховних ідеалів України виступали загальнолюдські і християнські цінності, які стримували розвиток соціальної антинорми "свій – чужий", забезпечуючи співіснування різних ідеалів за принципом "свій – інший свій" або "свій – інший".

Активізація української мемуаристики відбулася наприкінці XIX ст. і пояснювалася усвідомленням наслідків політичної розірваності України між імперіями, бездержавного статусу нації, знищувального характеру царських циркулярів 1863 та 1876 рр. Мемуари початку XX ст., що рефлектували революційні та воєнні події, утиски й переслідування українців[4], стали відображати більш радикальні погляди щодо шляхів відродження й захисту національних ідеалів. У цей час активно формуються нові концепти виховного ідеалу (національний характер, національна свідомість/самосвідомість, національна гідність, національна ідентифікація, національна ідея тощо).

Висновки

Аналіз трансформації виховного ідеалу в его-документах вітчизняної інтелектуальної еліти XIX – початку XX ст. (автобіографії, діаріуші, житійна, прочанська і сповідальна література, літописи, некрологи, нотатки про події минулого, подорожні записки, проповіді, спогади, щоденники), здійснений на загально-філософському рівні (герменевтичний, культурологічний та цивілізаційний підходи) та конкретно-методологічному (нарративний, хронологічно-тематичний підходи), засвідчує, що в пошуках тогочасною інтелектуальною елітою виховного ідеалу емпіричні оцінки й характеристики домінували над теоретичним обґрунтуванням досліджуваного феномену. Характерною ознакою вітчизняної мемуарної спадщини XIX – початку XX ст. слід вважати наскрізну націєтворчу парадигму, що виражалася через заклики виховувати в народі прагнення до державності як іманентної народної риси.

З'ясовано, що в першій половині XIX ст. провідним джерелом дослідження трансформації виховного ідеалу були листи педагогічного змісту; у другій половині XIX ст. – окрім педагогічного епістолярю активно рефлектували означену проблему мемуари українсько-польського пограниччя; на початку XX ст. відбулося значне підсилення уваги вітчизняних мемуаристів до націєтворчих концептів українського виховного ідеалу. Доведено, що трансформації змісту виховних ідеалів підросійської України зазначеного періоду, відрефлектовані в его-документах, пов'язані з важливими суспільно-політичними подіями. Наприклад, царсько-російські репресії проти повсталих поляків зумовили шукання причин поразки в недоліках виховання патріотизму й відсутності станової згуртованості нації, а утиски й переслідування членів Кирило-Мефодіївського товариства загострили потребу обґрунтування національних чеснот і підвищили відповідальність української еліти за долю власного народу.

Дослідження вітчизняної мемуарної літератури зазначеного періоду дозволяє говорити про домінування мемуарних джерел на території польсько-українського пограниччя, їх насиченість педагогічною проблематикою, підвищеною увагою до аналізу трансформацій у змісті, спрямованості і дієвості виховних ідеалів українських поляків. З'ясовано основні етапи й тенденції трансформації польських виховних ідеалів: перша третина XIX ст. (гармонійне співіснування національних виховних ідеалів за принципом "свій – інший", збереження традиційних цінностей польської спільноти, підсилення в краї впливовості польського виховного ідеалу); 1831 – 1863 рр. (поляризація цінностей, загострення суперечностей між національним і загальнодержавним ідеалами й формування імагологічної опозиції "свій – чужий"); 1863 – початок XX ст. (маргіналізація польського виховного ідеалу, зростання антагонізму між ним та офіційним виховним ідеалом Російської імперії).

Виявлено, що активізація української мемуаристики відбулася наприкінці XIX ст. як наслідок виокремлення національної української еліти й усвідомлення нею наслідків політичної розірваності України між імперіями, бездержавного статусу нації, русифікаторського характеру царської освітньої політики. Мемуари початку XX ст., які здебільшого рефлектували революційні та воєнні події, утиски й переслідування українців, стали відображати більш радикальні погляди щодо шляхів відродження й захисту національних ідеалів. У цей час активно формуються нові концепти виховного ідеалу (національний характер, національна свідомість/самосвідомість, національна гідність, національна ідентифікація, національна ідея тощо, вивчення яких може бути предметом окремих історико-педагогічних досліджень).

Використані джерела

1. Буманова Л.А. Мемуары как источник по истории университетов дореформенной России / Л. А. Буманова // Вспомогательные исторические дисциплины. – 1985. – Вып. 16. – С. 189–202.
2. Данилевский И. Н. / Источники личного происхождения / И. Н. Данилевский // Источниковедение : Теория. История. Метод. Источники Российской истории : учеб. пособие для студентов вузов / [И. Н. Данилевский, В. В. Кабанов и др.]. – М. : РГГУ, 2000. – 701 с. – С. 467–487.
3. Дьоміна В. Історичний розвиток епістолярного жанру в художньо-педагогічній літературі / В. Дьоміна // Гуманізація навчально-виховного процесу. – Випуск L. – Слов'янськ, 2010. – С. 267–277.

4. Калинович І. Українська мемуаристика : 1914–1924 (Бібліографічний реєстр) / І. Калинович. – Едмонтон : Вид-во Канадського ін.-ту українських студій. Альбертський ун-т, 1991. – 32 с.
5. Кулішенко Л. Мовленнєвий етикет епістолярної спадщини українських письменників // Світогляд. Філософія. Релігія : зб. наук. праць. – 2012. – № 3 (3). – С. 213–221.
6. Літературознавча енциклопедія : у двох томах / [авт.-уклад. Ю. І. Ковалів]. – К. : Вид. центр "Академія", 2007. – (Енциклопедія ерудита). – Т. 2 : М (Маадай-Кара) – Я (я-форма). – 2007. – 624 с.
7. Літературознавчий словник-довідник / [Р. Т. Гром'як, Ю. І. Ковалів та ін.]. – К. : ВЦ "Академія", 1997. – 752 с. – (Nota bene).
8. Любовець Н. І. Вивчення мемуарів як історичного та біографічного джерела: до історіографії проблеми / Н. І. Любовець // Українська біографістика : зб. наук. праць. – 2010. – Вип. 7. – С. 66–104.
9. Мартиненко Д. В. Епістолярії як джерело з історії педагогіки / Д. В. Мартиненко // Наукові записки Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя. Серія : психолого-педагогічні науки. – Ніжин, 2009. – Кн. 4. – С. 82–86.
10. Пустовіт В. Ю. Українська письменницька мемуаристика XIX століття: націєтворчий дискурс : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра філол. наук : спец. 10.01.01 "Українська література". – Київ, 2010. – 24 с.

Yershova L.

**DOCUMENTS OF PERSONAL ORIGIN
AS A HISTORICAL AND PEDAGOGICAL SOURCE
OF DOMESTIC EDUCATIONAL IDEAL RESEARCH
XIX – EARLY XX CENTURY**

Feasibility of using the personal origin documents as a historical and educational sources of national educational ideal study in XIX – early XX century where substantiated in the article. The link of transformation of the educational ideals content, which where reflected in ego-documents with important socio-political events of the underussian Ukraine in mentioned period where showed in the article. It was found that at the end of XIX – the first half of XIX century a leading source of transformation research of the educational ideal were letters of pedagogical content; in the second half of the XIX century – excepting pedagogical epistolyariyu memoirs of Ukrainian-Polish borderland actively reflektuvaly their problem; beginning of the twentieth century there was a significant attention enhancement of domestic memoirists to nationmakers concepts of Ukrainian educational ideal. Discovered the dominance of memoirs sources on the territory of Polish-Ukrainian borderland, their saturation of pedagogical issues, increased attention to the analysis of transformations in the content, direction and effectiveness of educational ideals of Ukrainian Poles, were shoed the basic stages and tendencies of transformation of the of Polish educational ideals. It was established that memoirs of early twentieth century. mostly reflektuvaly revolutionary and military events, harassment and persecution of Ukrainian, reflected the more radical views on ways of regeneration and protection of national ideals. It is shown that at this time formed the new concepts of the educational ideal (national character, national consciousness / awareness, national dignity, national identity, national idea and so on.

Key words: *educational ideal, documents of personal assignment, memoirs, historical and pedagogical source.*

Стаття надійшла до редакції 07.03.14

